

Wat zong Bonifatius? Muziek in de vroege middeleeuwen

Prof. dr. Anton Vernooij

Wijk bij Duurstede, 7 september 2019

Welke Friezin of Fries, beter gezegd welke Nederlander kent niet de geschiedenis van de grote bisschop Bonifatius, die in de achtste eeuw bij hen het christelijke geloof heeft gepredikt en op 5 juni 754 bij Dokkum zou zijn vermoord door de blijkbaar toen al standvastige Friezen? Bonifatius, geboren rond 672, is afkomstig uit de buurt van Exeter in Zuidwest Engeland en heette eigenlijk Wynfret (Winfried). Hij werd monnik en een van de belangrijkste Angelsaksische missionarissen en kerkhervormers in het Frankische rijk. Later kreeg hij van de paus een nieuwe naam: Bonifatius: 'Hij die goed doet'. Sommigen zullen zich afvragen welke zijn relatie was met die andere grote missionaris van toen: Sint-Willibrord (658-739). Ze hebben elkaar goed gekend, maar hadden ieder hun eigen invalshoek. Willibrord was de bestuurder, terwijl Bonifatius meer de missionaris was die er op uit trok.

Momenteel staan Bonifatius' leven en betekenis voor de kerstening en culturele ontwikkeling van onze streken volop in de belangstelling. Zo werd in 2016 in Wijk bij Duurstede, het vroegere Dorestad uit de tijd van Bonifatius, herdacht dat hij daar 1400 jaar voordien met zijn boot aangeland is. En op 7 september van dit jaar mocht ik als kerkmusicus er in de Grote Kerk de jaarlijkse Bonifatiuslezing houden, dit keer over de ogenschijnlijk vreemde vraag of Bonifatius bij zijn missionaire activiteiten ook gezongen heeft. En zo ja wat. En hoe dat 'wat' heeft geklonken. Met veel plezier ga ik in deze bijdrage in op waar ik het in Wijk bij Duurstede over heb gehad.

MONNIK

Bonifatius was een monnik, volgeling van orde stichter Sint-Benedictus (480-547) die wordt gezien als vader van het kloosterleven in de Latijnse kerk. Benedictus schreef aan zijn volgelingen voor dagelijks samen in de Abdijkerk het kerkelijk Getijdengebed te zingen. Dus zal Bonifatius dit zeker ook gedaan hebben.

De monniken onderbraken elke dag zeven keer hun arbeid voor een van de delen van dit gezongen gebed. De belangrijkste onderdelen ervan zijn het nachtofficie (de Metten), het morgengebed (de Lauden) en het avondgebed (de Vespers). Hiermee is al een deelantwoord gegeven op een van de gestelde vragen: Bonifatius heeft gezongen, op de eerste plaats het kerkelijk officie*, samen met zijn missionaire companen, elke dag. Ze zongen dan vooral psalmen. Vervolgens werd vanzelfsprekend ook dagelijks de Eucharistie met haar rijkdom aan zangvormen gevierd. Bij dit laatste heeft Benedictus als voorganger ook alleen gezongen, met name de prelatie, het begin van het Eucharistisch Dankgebed.

WAAR KWAMEN DE MELODIEËN VANDAAN?

Daarbij werden melodieën gebruikt, die later Gregoriaans werden genoemd. Het waren de officiële gezangen van de toen nog onverdeelde Christelijke kerk. We zijn hier zeker van, omdat Bonifatius een trouw voorstander en bevorderaar van de Romeinse liturgische traditie was. Des pausen wil was voor hem wet. We mogen hier onder 'gregoriaans' echter niet hetzelfde verstaan als wat we tegenwoordig horen in de kerk of op Gregoriaanse concerten. Ook werd het waarschijnlijk anders gezongen, waarover hieronder meer. Die mooie melodieën, waar menigeen door geroerd wordt of heerlijk bij kan wegdromen, werden in de achtste eeuw nog amper gehoord, bovendien alleen in de belangrijkste abdijen van de toenmalige christelijke wereld. De zang van Bonifatius' gemeenschap zal eenvoudig geweest zijn, zonder die mooie melodische uitschieters en vocalises. Deze laatste waren er al wel, maar nog niet zo uitgebreid als een paar eeuwen later. Daar komt nog iets belangrijks bij, namelijk dat voor hem en zijn tijdgenoten het gregoriaans vooral *niet* was om naar

te luisteren, maar een muzikaal hulpmiddel om gezamenlijk te bidden. De melodie werd daarbij van minder belang geacht. Bonifatius zou onze praktijk van Gregoriaanse concerten buiten de liturgie om, zelfs buiten de kerk in een concertzaal, in het geheel niet begrepen hebben en fel hebben afgekeurd.

DE GREGORIAANSE MELODIE TEN TIJDE VAN BONIFATIUS

Een kort stukje theorie: de gregoriaanse melodie is in wezen gebaseerd op een recitatief. Reciteren is zingen op één toon, die dus vaak herhaald wordt. Wie in een klooster de Vespers bijwoont, hoort dit aan het zingen van monniken, die hun psalmen eigenlijk op één toon zingen. Hun psalmvers is letterlijk één-tonig, met een kleine melodische versiering aan het begin, halverwege en aan het eind. Als we de versieringen, welke er in de loop der eeuwen aan werden toegevoegd, wegdenken is het gregoriaans dus letterlijk één-tonige zang, volledig gebouwd op welluidende declamatie van de gewijde teksten. In latere tijd werden genoemde melodische versieringen inderdaad vaak uitgebreid tot 'ganse notentrossen', op z'n Vlaams gezegd. Dit proces was ten tijde van Bonifatius al aan de gang, maar nog lang niet voltooid. In zijn tijd zullen de melodische versieringen dan ook nog van beperkte omvang zijn geweest.

Volgens een oude legende zou de gregoriaanse melodie door de Geest Gods in de gedaante van een duif zittend op diens schouders zijn ingefluisterd in het oor van paus Gregorius de Grote, paus van 590 tot 604. Dit mooie verhaal klopt niet. De gregoriaanse melodie is in wezen van Oosterse herkomst. We hebben het afgeleerd van de joden en misschien nog meer van de moslims, van de manier waarop zij hun koranverzen zingen. Het grote verschil tussen Oost en West is dat wij westerlingen met name voor het gregoriaanse psalmzingen een vastliggend en strak systeem hebben bedacht (voor kenners: de acht kerktoonsoorten), dat in principe altijd onveranderd wordt toegepast, terwijl een Oosterling heel kunstig en uitgebreid weet te variëren, zodat zijn koranvers nu eens wat langer, dan weer wat korter uitpakt. Ook houdt een Oosters zanger zich als hij reciteert niet strak aan eenzelfde toon: Hij stijgt en daalt -lijkt het naar believen, waardoor zijn reciteren min of meer op een lied gaat lijken. De melodische versieringen worden terecht arabesken genoemd.

Voor veel mensen blijkt het verschil tussen Oost en West vooral uit het stemgebruik, dat in het Oosten inderdaad volledig anders is dan in het Westen. Daarover verderop meer. Het gregoriaans van Bonifatius' tijd moet met andere woorden gekenmerkt geweest zijn door oosterse vrijheid. Door meerderen tegelijk gezongen kan het niet anders dan dat de zang niet keurig gelijk en geordend verliep. Het geroezemoes zal er bij gehoord hebben en niet als storend ervaren zijn.

Bonifatius heeft ongetwijfeld ook alleen gezongen, namelijk als hij voorging in een liturgieviering. Wie weet is hij wel eens opgetreden als cantor, voorzanger. Als abt en bisschop zong hij met name aan het begin van het Eucharistisch Gebed, de Prefatie. Deze bestaat na een korte serie oproepen om samen Gods lof te zingen uit een wat langere tekst, welke volledig zonder enige melodische versiering op de manier van een psalmvers wordt gezongen.

HOE KLONK HET?

Hoe heeft een en ander geklonken? In elk geval niet mooi of 'beschaafd' in de zin welke wij daar tegenwoordig onder verstaan. Want al doet een gregoriaans koor bij ons nog zo zijn best, het is daarbij onvermijdelijk kind van onze huidige tijd, beïnvloed door de esthetische opvattingen van vroeger eeuwen, vooral van de 19^e-eeuwse Romantiek en diens schoonheidsidealen. Er bestaan geen audio-opnamen uit de achtste eeuw. Ook schriftelijke aanwijzingen waren er nog niet of nauwelijks. Wel waren er in die tijd al uiterst summiere aanduidingen in de pure tekst omtrent de toonhoogte van het gezongen gebed, maar geen annotaties omtrent snelheid van zingen en of het bijvoorbeeld hard of juist zachtjes moest. Alles werd uit het hoofd gezongen. De gewone officiepsalmen waren vanuit de traditie bekend en verliepen volgens een psalmtoon, een voor alle verzen gelijkblijvend melodisch patroon. Die waren dus niet moeilijk te onthouden. De moeilijkere gezangen werden door de voorzanger telkens geleerd aan zijn opvolger. Een afzonderlijk zingend koor bestond in Bonifatius' tijd nog niet. Dus ook niet zoiets als een schola. Er was alleen de genoemde voorzanger, de cantor, wiens voornaamste taak was de zang te leiden en het zingen van de psalm na de eerste lezing, waarbij de aanwezigen een refrein zongen. Onder 'monnikenkoor' werd de hele gemeenschap bedoeld, het 'volk' van tegenwoordig.

Het ging 'op zijn Oosters'. We mogen de klank van het toenmalige 'gregoriaans' en de manier waarop dit gezongen werd misschien enigszins vergelijken met die van de hierboven vermelde moslims, met de manier waarop deze hun verzen van de Koran zingen. Die zang is ook vandaag nog in elke moskee te beluisteren. Want terwijl in het Westen de uitvoering van het gregoriaans in de loop van de eeuwen met zijn tijd is meegegaan en daarvan de verschillende culturele invloeden heeft ondergaan, hebben de moslims in hun zang veel meer de aloude zangtraditie bewaard. Een en ander wil niet zeggen dat Bonifatius en gezellen net zo zongen als tegenwoordig de moslims. Met name het nasale zal er niet meer bij geweest zijn. Want de typisch oriëntaals beïnvloede oosters-arabische zang uit de tijd van Bonifatius is later door een over de eeuwen uitgestreken Westers bad gegaan. Met deze wetenschap kunnen we ons aan de moskeezang desalniettemin toch enigszins een idee vormen van hoe het zingen er in zijn tijd aan toe moet zijn gegaan en hoe het heeft geklonken.

Klonk de kerkzang toen naar huidige begrippen mooi of lelijk? Een antwoord op deze vraag is eigenlijk niet te geven. Het zou appels met peren vergelijken zijn, vooral om het subjectieve standpunt dat wij, 21^e-eeuwers, daarbij onvermijdelijk innemen.

Meer

[015](#) Wat dacht, zei, las, zong en schreef Bonifatius?

Bovendien was psalmzang -het werd al gememoreerd- voor de monnik allereerst een gebed. Hij zal amper of geen bewust besef hebben gehad van hoe hij daarbij zong. Bestond mooi of lelijk voor hem niet? De zang van Bonifatius en zijn gezellen zou daarom een 21-eeuws oor zeker ongeacheveerd en onbeschaafd kunnen overkomen. Dit neemt niet weg dat bisschop Augustinus, die leefde van 354-430, dus ver voor Bonifatius, ergens in zijn Confessiones (= ontboezemingen) toegeeft op zeker moment geroerd te zijn door het psalmgezag van de cantor. Hij zegt erbij dat dat eigenlijk slecht van hem was, de zang haalde hem immers van God af, maar ja, hij kon er ook niets aan doen, dat de mens van nature geraakt kan worden door schoonheid. Hij vraagt zich af of ook God behagen heeft gehad in de schone klank. Helaas zegt Augustinus er niet bij wat hij hierbij onder schoonheid verstond.

Een eerdere versie van dit artikel stond in Friesch Dagblad 7 september 2019

*Het officie is het officiële gebed van de Katholieke Kerk, gebeden op geregelde uren.